

УДК 159.922.73(058)

ПСИХОЛОГІЧНІ НАРИСИ З ДИТЯЧОЇ АВТОНОМІЇ

Тетяна Партико

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів 79000, Україна, kafilos@franko.lviv.ua*

Наведено результати теоретичного аналізу дитячої автономії в період раннього та середнього дитинства (від народження до шести років). Описано її видові зміни залежно від віку: відчуття автономії власного тіла в немовлят, відкриття фізичних можливостей у ранньому дитинстві, прагнення свободи від надмірного тиску та опіки з боку батьків у середньому дитинстві. Проаналізовано роль батьків у становленні дитячої автономії, зокрема, вплив обмеження та контролю на дитину. Зазначено оптимальні умови формування дитячої автономії.

Ключові слова: автономія, самостійність, ініціативність, дитинство.

Відчуття внутрішньої незалежності людина набуває з віком; одним воно притаманне більше, іншим – менше. Різним аспектам цього питання присвячені праці К. Роджерса [1], А. Маслоу [2], В. Франкла [3], Г. Балла [4 – 6], Т. Лук'яненко [7] та ін. Проте зрідка в психологічній літературі трапляються дослідження, які б узагальнювали досвід дитячої автономії як передвісника особистісної свободи дорослої людини. Окремим психологічним аспектам цього питання для дітей від народження до шести років присвячена ця стаття.

Перший крок до своєї незалежності робить вже немовля. Для цього, передусім, необхідно виокремити себе з навколишнього світу. Досягається це за допомогою вільних рухів дитини. Можливість маніпулювати руками та ногами формує уявлення про межі та можливості власного тіла та створює важливу передумову прагнення до особистої незалежності у старшому віці. Рухова активність немовлят формує також просторову орієнтацію, яка дає змогу досягнути світ речей, що існує поряд, проте є незалежний від дитячих потягів та прагнень. Досягти цього без свободи рухів неможливо.

Отже, відчуття автономії свого власного тіла, переконання у тому, що воно існує поряд з предметним світом, є вагомим надбанням першого року життя. Наприкінці першого року дитина не лише відкриває різноманітність свого довкілля і багатогранність людських відносин, а й пізнає свою можливість бути незалежною від дорослих і здатною до самостійних дій.

Постає запитання: яка допустима межа цієї свободи? Адже ще у 80-х роках ХХ ст. А. Маслоу [8] зазначав, що маленькі діти ліпше себе почувають у сім'ях, де дотримуються певного режиму та дисципліни, отже, в умовах певного обмеження поведінкової свободи. Таке обмеження робить середовище безпечнішим та прогнозованішим, а це, відповідно, вчить дітей передбачати події та робити вибір. Надзвичайна рухова активність однорічних дітей також примушує іноді обмежити

її певними рамками. Оптимальний вибір між надмірним обмеженням та мінімальним контролем з метою гарантувати дитині безпеку створює важливу умову для формування відчуття внутрішньої незалежності у майбутньому. Цей вибір повинен бути підпорядкований важливій потребі дитини – прагненню до стабільності.

Якщо, з одного боку, немає такої стабільності, а з іншого, – дитини в свободі не задоволена, загострюються симптоми кризи першого року життя, під час якої особливо зростає чутливість дитини до сприйняття її як людини вільної. Про це свідчить сплеск самостійності та афективних реакцій у відповідь на обмеження свободи дій. У випадку, коли дорослі цього не розуміють або розуміють, однак не підтримують, виникають афекти. Якщо ж афективна заявка на свободу рухів не є поза увагою, то в дитини виникає довіра до світу – позитивний результат орально-сенсорної стадії розвитку психіки за Е. Еріксоном [9].

Потреба в автономії зростає в період між півтора та трьома роками і спрямована на предметний світ та контакти з людьми, що її оточують. Кроком уперед на шляху до особистої автономії в цьому віці є розширення контактів зі „світом речей”. Починаючи ходити, діти відкривають для себе можливості свого тіла: те, що ним можна керувати, і те, що можна самостійно змінювати цей світ. Успіхи надають дитині впевненість, яка підсилюється розумною дозволеністю та підтримкою дорослих. Переживання дитини, яке виникає внаслідок цього, Е. Еріксон назвав автономією [9].

Ця автономія, однак, може бути обмежена фізичними можливостями дитини, заборонами, гіперопікою, відсутністю позитивного підкріплення та довіри. Якщо така ситуація повторюється регулярно і супроводжується покараннями, то дитина потрапляє в стан залежності від інших і звикає до цього. Саме тому на становлення відчуття внутрішньої незалежності людини такий великий вплив має ранній досвід контактів з іншими дітьми та дорослими.

Експерименти Є. Субботського [10] засвідчили, що самостійна, незалежна поведінка дитини починається передусім щодо ровесників, а вже потім переноситься на дорослих. У сумісній з дорослими діяльності взаємини найчастіше будуються за типом повної залежності або наслідування заданого зразка, причому йдеться про односторонню залежність дитини від дорослих. Стосунки ж з однолітками передбачають насамперед взаємозалежність.

Емоційний конфлікт дитини з дорослими в контексті дитячої автономії детально вивчали М. Малер, М. Ейнсворт, Дж. Крейг та П. Гарні [11]. Зафіксовано надзвичайну амбівалентність у поведінці півторарічних малюків. Діти, які починали ходити, розривались між бажанням залишатись біля своїх матерів та потребою у незалежності. Складалось враження, що це нове відчуття відокремленості лякає їх.

Вікові тенденції у появі дитячої залежності були досліджені Дж. Крейг та П. Гарні [11]. Під час спостереження за тим, як діти двох – трьох років підтримують контакт зі своїми матерями у новому для них оточенні, було виявлено, що дворічні діти проводять більшість часу в безпосередній близькості від матері, залишаючись з нею в одній частині кімнати і часто оглядаючись, щоб переконатися,

чи мама тут. Старші діти (два з половиною і три роки) не тримаються так близько до матерів і не так часто перевіряють їхню присутність у кімнаті. Чим старші діти, тим для них важливішими є не фізичні, а вербальні контакти.

Соціальні наслідки такої прив'язаності були вивчені ще у 70–80-х роках ХХ ст. Досліди, засвідчили, що ті двох–п'ятирічні діти, які “надійно” прив'язані до матері, виявляються більш соціабельними, незалежними та компетентними. Таких дітей виявлено близько 70%. “Ненадійно” прив'язані діти (близько 30%) з часом продемонстрували схильність до залежності від різних авторитетних осіб [11].

Отже, прив'язаність (саме прив'язаність, а не залежність) до матері наприкінці раннього–на початку середнього дитинства можна оцінити як позитивне явище з погляду становлення дитячої автономії, що ще раз підтверджує висновок А. Маслоу [8] про доцільність виховання дитини в умовах певного обмеження. Очевидно, що „надійна” прив'язаність – це і тісніший емоційний контакт з матір'ю, що надає дитині більшої впевненості та психологічної захищеності.

Вершиною формування стосунків залежності/незалежності в ранньому дитинстві стає криза трьох років. Вона чимось нагадує кризу одного року, проте між ними є суттєва різниця з погляду спрямованості намірів. Якщо однорічна дитина відстоює фізичну самостійність на моторному рівні, то в три роки вже йдеться про самостійність на поведінковому рівні. Усвідомивши себе як активного суб'єкта в світі речей, вона прагне змінити цей світ. Опір середовища долається за допомогою дитячого негативізму, впертості, норовливості та свавілля. Всі ці ознаки кризи трьох років свідчать про бажання дитини звільнитися не лише від зовнішнього, але й внутрішнього контролю дорослих.

Проаналізуємо дитячу впертість та свавілля. Впертість у ранньому дитинстві трактують як важливий крок у розвитку самоконтролю дитини. Якщо немовля „не слухається” дорослого з посмішкою, спонукаючи його розділити радість переживання власної автономії, то в три роки все по-іншому. Неслухняність переростає у впертість і надає дитині негативних емоцій. Однак дитина йде на це, аби відстояти свою власну автономію. Г. Абрамова назвала цю ситуацію як “пробу на міцність меж її (дитини – Т. П.) психологічного простору, доступність їх для власного та чужого впливу” [10, с. 410].

Ще один симптом кризи трьох років – свавілля полягає у тенденції до самостійності і виражається у відомому дитячому “Я сам(а)!”. Вона справді все хоче зробити сама, і придусити цю тенденцію – означає приректи її на тривалу залежність спочатку від батьків, а потім від ровесників та всіх інших. Це означає також породити в дитини сумніви у власних силах та можливостях.

Від трьох до шести років особисті орієнтації дітей змінюються. Переконавшись у тому, що предметний світ їм підвладний, а волі ровесників та батьків можна чинити опір, вони прагнуть звільнитися від надмірного тиску та опіки батьків. Продовженням відстоювання своєї автономії після трьох років є конфлікт ініціативи та відчуття провини [9]. Е. Еріксон уважав, що таке руйнівне для психіки дитини переживання, як відчуття провини, пов'язане з надто строгим супер-его ди-

тини, а також надмірною строгістю та контролем за її поведінкою, що придушує ініціативність. Для формування ініціативності Г. Крайг [11] пропонує керуватися трьома принципами: безпечністю, творчою активністю та незалежністю. Цього можна досягти, збалансувавши батьківський контроль і душевне тепло.

Д. Бомринд, Е. Маккобі та Дж. Мартін [12] виділили такі чотири типи батьківського контролю: авторитетний, авторитарний, ліберальний та індиферентний.

Авторитетні батьки поєднують високий ступінь контролю з теплотою, прийняттям та підтримкою зростаючої автономії дітей. Хоча батьки і дотримуються певної дисципліни, проте пояснюють причини обмежень. Тому їхні рішення не здаються свавільними та непрогнозованими [12].

Авторитарні батьки строго контролюють поведінку дітей і вимагають жорстко дотримуватися визначених правил. Вони не дозволяють дитині діяти відповідно до своїх спонукань, активно їх підкоряють, їхні стосунки з дитиною холодні. Всі спроби дитини здобути незалежність від батьків можуть виявитися для неї вкрай фрустрованими. Діти авторитарних батьків відрізняються замкнутістю і зовсім або майже не прагнуть незалежності. Внаслідок цього дитина втрачає природну допитливість та впевненість, а натомість її огортає страх неуспіху й автономії. Коли дітей постійно карають за незалежну поведінку або коли вони переживають тривогу у зв'язку зі своєю потребою в автономії, вони зазвичай починають відмовлятися від своїх прагнень до самостійності, зводять їх до мінімуму або маскують.

Ліберальні батьки майже або повністю не обмежують поведінки та емоції дітей, менше від них вимагають. Вони вважають, що будь-який контроль за діями дитини заважатиме її творчій активності та самостійності. За такого надлишку свободи діти практично позбавлені батьківського контролю. Водночас батьки ставляться до дітей з душевною теплотою і приймають їх такими, які вони є.

Індиферентний тип вирізняється низьким контролем за поведінкою дітей та відсутністю теплоти у стосунках. Своїх дітей вони не обмежують або внаслідок відсутності інтересу та уваги, або в результаті повсякденної зайнятості.

Очевидно, діти, у яких є міцна прив'язаність до батьків або інших дорослих та чий потреби задовольняють, діти, які отримують батьківське тепло та помірний контроль, здобувають достатню рішучість та впевненість для того, щоби наважитись на свою незалежність.

Обмеження дитячої автономії в деяких культурах особливо поширене стосовно дівчаток. В окремих випадках це може бути наслідком фізичних недоліків або хронічних захворювань дітей. Надмірна пасивність, яка супроводжується тривожністю, простежується також у дітей, які ростуть у небезпечній або перенаселеній місцевості: їхню свободу доводиться обмежувати задля їхньої власної безпеки.

У дітей шести–семи років виникає автономне “Я”, яке дає змогу подолати амбівалентні почуття. Це чергова вікова криза на шляху до психологічної зрілості людини. Дитина втрачає свою безпосередність, послаблюється її залежність від безпосередніх бажань та імпульсивних дій. У результаті вона усвідомлює своє місце в системі суспільних відносин і відкриває для себе своє соціальне Я. Однак відстоювання своєї автономії на тому не завершується. Потреба в її розширенні

стає важливим завданням на прикінці дитинства і поступово переростає в усвідомлення своєї внутрішньої незалежності в підлітків.

Отже, потреба в автономії, в опануванні навколишнім середовищем та вивільненні з-під впливу дорослих існує у всіх дітей, проте вона по-різному виявляється залежно від віку. В немовлят це потреба у свободі рухів, у ранньому дитинстві – у свободі взаємодії з предметним світом, у середньому дитинстві – свободі від надмірного тиску та опіки батьків. Найбільше дитячу автономію обмежує авторитарний та індіферентний тип батьківського ставлення, а також відсутність душевної теплоти у спілкуванні з дитиною.

Людина, яка не відчувала своєї автономії в дитинстві, навряд чи стане внутрішньо вільною особистістю; якщо батьки не поважали автономії своєї дитини, вона, ставши дорослою, не буде поважати особистісну свободу навколишніх людей.

-
1. *Rogers C.* A way of being. Boston, 1980.
 2. *Маслоу А.* Новые рубежи человеческой природы. М., 1999.
 3. *Франкл В.* Человек в поисках смысла. М., 1990.
 4. *Балл Г.* Особистісна свобода і гуманізація освіти // Практична психологія та соціальна робота. 2001. № 1. С. 2–4.
 5. *Балл Г.* Про психологічний зміст особистісної свободи // Педагогіка і психологія. 1996. № 3. С. 18–26.
 6. *Балл Г.* Психологическое содержание личностной свободы: сущность и составляющие // Психол. журнал. 1997. Т. 18. № 5. С. 35–42.
 7. *Лук'яненко Т.* Психологічні особливості дискордантної амбівалентності особистості // Практична психологія та соц. робота. 2001. № 1. С. 25–26; № 2. С. 26–28.
 8. *Maslow A.* Motivation and personality. New York, 1987.
 9. *Эриксон Э.* Детство и общество. СПб., 1996.
 10. *Абрамова Г.* Возрастная психология. Екатеринбург, 1999.
 11. *Крайг Г.* Психология развития. СПб., 2000.
 12. *Baumrind D.* New directions in socialization research // American Psychologist. 1980. N 35. P. 639–650.

PSYCHOLOGICAL ESSAY OF A CHILD'S AUTONOMY

Tetyana Partyko

*Ivan Franko National University of Lviv, Universytetska Str., 1
Lviv 79000, Ukraine, filos@franko.lviv.ua*

The results of the theoretical analysis of a child's autonomy in the period of early and middle childhood (from the birth to 6 years of age) are represented in this article. These changes are demonstrated in the dependence of age: feeling of autonomy of one's own body of newborns, opening of own physical abilities in the early childhood, desire of becoming free from excessive pressure and trusteeship of parents in the middle childhood. Parents' role of setting up a child's autonomy is analysed, in particular limitation and taking under control. Optimal conditions of child's autonomy forming are indicated.

Key words: autonomy, independent, initiative, childhood.

Стаття надійшла до редколегії 25. 03. 2002

Прийнята до друку 10. 05. 2003